

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τὰ τυπογραφικά σήματα ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ ἔντυπα βιβλία ἀντιπροσωπεύουν ἓναν ὀλόκληρο εἰκαστικὸ κόσμο καὶ χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη δεκαετία τῆς ἐξάσκησης τῆς τυπογραφικῆς τέχνης (1450).¹ Συμβολίζουν καὶ σφραγίζουν τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα ὡς πρὸς τὴ φιλολογικὴ ἐγκυρότητα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ προβάλλουν ἰδιαιτερότητες τοῦ βιβλίου ὅσον ἀφορᾷ τὴν τυπογραφικὴ τέχνη καὶ τεχνικὴ τῆς στοιχειοθεσίας καὶ ἐκτύπωσης γενικότερα. Τὰ σήματα αὐτά, στὰ πρῶτα βήματα τῆς τυπογραφίας, πλαισίωναν ἢ συμπλήρωναν τοὺς κολοφῶνες τῶν βιβλίων, συνεχίζοντας ἔτσι τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν κωδίκων: ἡ ταυτότητα τοῦ ἐντύπου ἐξακολουθοῦσε νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν κολοφῶνα, δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐκδοσης ποὺ τυπώνονταν στὸ τέλος τοῦ κειμένου καὶ ἀναφέρονταν στὸν συγγραφέα, τὸν τίτλο τοῦ συγγράμματος, τὸν τόπο ἐκδοσης, τὸν τυπογράφο καὶ στὴ χρονολογία ὀλοκλήρωσης τῆς τυπογραφικῆς ἐργασίας. Σταδιακὰ ὅμως, ἀπὸ τὸ 1500 καὶ μετὰ, οἱ ἐνδείξεις αὐτές, καθὼς καὶ τὰ τυπογραφικά σήματα, ἄρχισαν νὰ τυπώνονται στὴ σελίδα ποὺ κατέληξε νὰ ὀνομάζεται σελίδα τίτλου, χωρὶς ὡστόσο, ὑποχρεωτικά, νὰ καταργεῖται καὶ ὁ κολοφῶνας.² Ἡ πρώτη ὀλοκληρωμένη σελίδα τίτλου ἑλληνικοῦ βιβλίου ἐμφανίζεται στὶς Ὡδὲς τοῦ Πινδάρου, ποὺ ἐκδόθηκε καὶ τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη σὲ συνεργασία μὲ τὸν Cornelio Benigni στὴ Ρώμη τὸ 1515.³

Δὲν ὑπάρχει κάποια συγκεκριμένη καὶ καταγεγραμμένη ἄποψη ποὺ νὰ δηλώνει τὸ σκεπτικὸ γιὰ τὴν καθιέρωση τοῦ τυπογραφικοῦ σήματος. Ἀπλὰ, τὸ σῆμα αὐτὸ συνέβαλε στὴν ταχύτερη ἀναγνώριση τῆς ἐκδοσης καὶ ἐπιπλέον συμβόλιζε τὴν πλήρη τῆς ταυτότητα, ἢ ὁποῖα ἀντανακλᾷ τὴν ἀρμονικὴ συνεργασία μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, τεχνιτῶν καὶ χειριστῶν τῆς νέας αὐτῆς τέχνης τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ βιβλίου, δηλαδὴ τῶν τυπουργῶν. Τὰ σήματα δηλώνουν καὶ χαρακτηρίζουν ἐκδοτικούς καὶ τυπογραφικούς οἴκους ἀλλὰ καὶ βιβλιοπωλικούς, ποὺ συχνὰ συνδέονταν μὲ ἐκδοτικὰ κέντρα καὶ προωθοῦσαν στὸ ἐμπόριο ἀποκλειστικὰ δικές τους ἐκδόσεις.

Ὁ σχεδιασμὸς τοῦ σήματος. Ὡς πρὸς τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία, τὰ σήματα διαφέρουν σὲ μεγάλο βαθμὸ. Τὰ ἀρχικὰ ἐραλδικὰ ἐμβλήματα καὶ μονογράμματα ἐξελίχθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου σὲ περίτεχνες

συνθέσεις με ποικίλο περιεχόμενο και κεντρικούς «ήρωες» μυθολογικά όντα, και με συμβολισμούς που παραπέμπουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους: δύναμη, σταθερότητα, όξυδέρχεια βλέμματος κ.ά. Ένίοτε μάλιστα οι καλλιτέχνες πλαισίωναν τις συνθέσεις αυτές με έλληνικές και λατινικές ρήσεις, που άντλοῦσαν από οὐμανιστικές συλλογές αποφθεγμάτων και γνωμικῶν, διαφημίζοντας ἔτσι τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐκδόσεών τους και προβάλλοντας τὰ στοιχεῖα που τις ξεχώριζαν. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, πέραν τοῦ τυπογραφικοῦ σήματος, ἕνας περιορισμένος ἀριθμὸς ἐκδόσεων ἐμπλουτιζόταν με τὴν προσωπογραφία τοῦ ἐκδότη ἢ τοῦ χρηματοδότη ἐνὸς βιβλίου, ὅπως, λ.χ., στὴν περίπτωση τοῦ Ἰωάννου Μανούτιου, τοῦ Ἐρρίκου Στέφανου, τοῦ Ἀλέξιου Ραρτούρου, τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη κ.ά.⁴

Τὰ τυπογραφικὰ σήματα στὴν πλειονότητά τους παραμένουν ἀνυπόγραφα και ἡ ἀξία τους σὲ καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο ποικίλλει, ἐνῶ ἐλάχιστα φέρουν ὑπογραφή ἢ μποροῦν με ἀσφάλεια νὰ ἀποδοθοῦν σὲ συγκεκριμένους καλλιτέχνες. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὸν σχεδιασμὸ τους ἀναλάμβαναν χαράκτες και ζωγράφοι που πλαισίωναν τὰ τυπογραφικὰ κέντρα ἢ συνεργάζονταν με τυπογραφικούς και ἐκδοτικούς οἴκους. Ἦς μὴ λησμονοῦμε ὅτι οἱ περισσότεροι πρωτεργάτες τῆς τυπογραφικῆς τέχνης προέρχονταν ἀπὸ παρεμφερεῖς χώρους, ὅπως ἡ χρυσοχοοῖα και ἡ ἀργυροχοοῖα, ἦταν δηλαδὴ ἄνθρωποι τῆς σμίλης και τοῦ κόπτη που διέθεταν τις ἀπαραίτητες γνώσεις σχεδιασμοῦ, χάραξης και ἀπόδοσης τῆς δημιουργίας τους στὸ μέταλλο. Πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Γουτεμβέργιος,⁵ που ἦταν διάσημος μεταλλοτεχνίτης, ἀλλὰ και οἱ ἄμεσοι συνεργάτες του Johann Fust και Peter Schoeffer,⁶ ὁ Anton Koberger⁷ και πολλοὶ ἄλλοι. Ὡς χαρακτής ἄλλωστε ἐργαζόταν στὴν αὐλὴ τῆς Τοῦρ και ὁ Γάλλος πρωτοτυπογράφος που ἐγκαινίασε τὴν τυπογραφικὴ τέχνη στὴ Βενετία, ὁ Nicolas Jenson.⁸ Ὁ Konrad Sweynheim πάλι, που εἰσήγαγε τὴν τυπογραφικὴ τέχνη στὴν Ἰταλία, τὸ 1465, μετὰ τὴν ἀποτυχία του νὰ ἐδραιώσει τὴ λειτουργία τυπογραφείου στὴ Ρώμη, ἀνέλαβε νὰ χαράξει τοὺς χάρτες τῆς Κοσμογραφίας τοῦ Πτολεμαίου, που τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1478.⁹

Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι πολλὰ τυπογραφικὰ κέντρα εἶχαν ἐξελιχθεῖ σὲ μικρὲς κλειστὲς ἀκαδημίες,¹⁰ ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἰωάννου Μανούτιου στὴ Βενετία, τοῦ Johann Amerbach στὴ Βασιλεία και τοῦ Ροβέρτου Στέφανου στὸ Παρίσι, ὅπου ἔβρισκαν ἐργασία κάθε λογῆς πνευματικοὶ ἄνθρωποι και τεχνίτες: λόγιοι και γραμματικοὶ ἐπέλεγαν και ἀντέβαλαν χειρόγραφα, ἐπιμελοῦνταν τῶν διορθώσεων τῶν δοκιμίων, καλλιγράφοι σχεδίαζαν πρωτότυπες γραμματοσειρὲς και πρωτογράμματα και καλλιτέχνες ἐμπλούτιζαν τὸ ὑλικὸ αὐτὸ με ἐπίτιτλα και ἄλλα διακοσμητικὰ, ὅπως και εἰκονογραφῆσεις που ὑπαγόρευαν τὰ πρὸς ἐκδοσὴ κείμενα. Ἐξειδικευμένοι τεχνίτες, πάλι, χάραζαν και ἔχυναν τὰ στοιχεῖα, ἄλλοι στοιχειοθετοῦσαν τὰ κείμενα και σχημάτιζαν τις με-

ταλλικές σελίδες και άλλοι αναλάμβαναν να έκτυπώνουν σελίδα προς σελίδα κάθε βιβλίο, τὸ ὁποῖο τελικὰ περνοῦσε στὰ χέρια τοῦ εἰδικοῦ σταχωτῆ ποὺ συνέρραπτε τὰ φύλλα καὶ ἀπέδιδε ἕτοιμο βιβλιοδετημένο ὑλικὸ πρὸς πώληση.

Τὰ πρῶτα τυπογραφικὰ σήματα. Τὸ πρῶτο τυπογραφικὸ σῆμα στὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου χαρακτηρίζει τὸ *Ψαλτήριον* (*Psalterium*), ποὺ τυπώθηκε στὴ Μαγεντία ἀπὸ τὸν Johann Fust καὶ τὸν Peter Schoeffer στὶς 14 Αὐγούστου τοῦ 1457.¹¹ Τὸ βιβλίο αὐτὸ μάλιστα συμβολίζει καὶ τὸ πρῶτο ἔντυπο ποὺ ἀπὸ τὸν κολοφῶνα του δίδει στὴν ἔκδοση τὴν πλήρη ταυτότητά της: τίτλος, τόπος, ὄνομα τυπογράφου καὶ χρονολογία. Γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ αὐτὸ σῆμα οἱ δύο πρωτοτυπογράφοι ἐπέλεξαν ἓνα σύμπλεγμα μὲ τὰ οἰκόσημα ἢ ἐμβλήματα τῆς οἰκογένειας τοῦ Fust καὶ τοῦ Schoeffer: Τὸ σῆμα ποὺ κοσμεῖ τὸν κολοφῶνα τοῦ *Ψαλτηρίου* ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος «κολοφῶνα» τοῦ κολοφῶνα καὶ ἀποδόθηκε τυπογραφικὰ μὲ ἐρυθρὰ μελάνη.

Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1470 καὶ μετὰ καὶ ἄλλοι ἀρχετυπογράφοι ἄρχισαν νὰ κοσμοῦν τὶς ἐκδόσεις τους μὲ ἀνάλογα σήματα, τόσο στὴν Ἰταλία ὅσο καὶ στὸν Βορρᾶ. Ἀρχικὰ, τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἦταν παρὰ μονογράμματα, ποὺ περικλείονται εἴτε σὲ μαῦρο εἴτε σὲ ἐρυθρὸ φόντο καὶ συχνὰ καταλήγουν σὲ σταυρό, ἐν εἶδη στέμματος τῆς ὅλης σύνθεσης. Ἀπλὴ καὶ γραμμικὴ εἶναι καὶ ἡ κορνίζα, ἢ τὸ περιθώριο καλύτερα, ποὺ τὰ περιέβαλλε, ὅπως λ.χ. τοῦ Laurentius de Rubeis de Valentia (Φερράρα, 1482), τοῦ Thomas de Blavis (Βενετία, 1483), τοῦ Antonius Zarotus (Μιλάνο, 1495), τοῦ Fridericus Meynberger (Τούμπινγκεν, 1499) καὶ ἄλλων πολλῶν.

Ἑλληνες λόγιοι στὴν ὑπηρεσία τῆς Οὐμανιστικῆς Παιδείας. Οἱ Ἑλληνες εἶναι οἱ μόνοι ἀπὸ τοὺς ὑπόδουλους λαοὺς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ποὺ ἐξάσκησαν τὴν τυπογραφικὴ τέχνη ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς κιόλας βήματα καὶ οἱ μόνοι, ἐπίσης, ποὺ ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα, μὲ ὀρμητήριο τὴ Δύση, διοχέτευαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ καὶ σὲ τακτικὰ χρονικὰ διαστήματα ἔντυπα βιβλία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ στὴν Ἀνατολή.¹² Κατὰ τὴ χαραυγὴ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας στὴν Ἰταλία καὶ στὸν Βορρᾶ, οἱ Ἑλληνες λόγιοι καὶ καλλιγράφοι ὄχι μόνον ἐξάσκησαν τὴ νέα αὐτὴ τέχνη, ἀλλὰ, στὸ πλαίσιο τοῦ οὐμανιστικοῦ κινήματος, δίδαξαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν κλασικὴ, κυρίως, γραμματεία στοὺς Δυτικούς. Δημιούργησαν ἔτσι τὸν πυρήνα τῆς ἐκδοτικῆς φιλοσοφίας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, στὴν ὁποία πρωτοστατεῖ ὁ ἴδιος ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων –ὁ μεγαλύτερος λόγιος συλλέκτης βιβλίων κατὰ τὴν Ἀναγέννηση–, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος καὶ πολλοὶ ἄλλοι.¹³ Σύντομα οἱ λόγιοι αὐτοὶ ἔθρεψαν ἄξιους συνεχιστὲς τοῦ ἔργου τους,

δημιουργώντας μία τάξη ἑλληνιστῶν, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνονται ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πλέον διάσημα ὀνόματα τῆς ἰταλικῆς λογιόσυνης τῆς ἐποχῆς, ὅπως, λόγου χάρι, ὁ Leonardo Bruni, ὁ Φραγκίσκος Φίλελφος, ὁ Ermolao Barbaro καὶ ὁ Ἄγγελος Πολιτιανός, ὁ ὁποῖος δὲν ἔκρυψε ποτὲ τὸ χρέος του πρὸς τοὺς Ἑλληνας δασκάλους του, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ἐπιγράμματα ποὺ συνέθεσε γιὰ νὰ τιμήσει τὴν ἔλευση τοῦ Δημήτριου Χαλκοκονδύλη στὴ Φλωρεντία τὸ 1475:¹⁴

ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΣΠΟΥΔΑΙΟΥΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

*Φεύγετε Πιερίδων ἀδινὸι θεράποντες ἄρουραν,
πᾶς Ἑλικωνιάδων ἦλθε πόλινδε χορός.
Εἰ δέ τις αὖ κείνου θαλάμους καὶ δώματ' ἐρευνᾷ,
Χαλκεοκονδύλου στήθεα ναιετάει.*

Τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς ἐποχῆς τῆς ἀρχετυπίας. Γιὰ πολλὲς δεκαετίες πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχετυπίας Ἑλληνας καὶ Ἴταλοὶ λόγιοι συνεργάστηκαν στὰ διάφορα μεγάλα τυπογραφικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας γιὰ τὴν ἔκδοση κλασικῶν κειμένων στὸ πρωτότυπο (Βενετία, Μιλάνο, Φλωρεντία), μὲ ἐπίκεντρο, βέβαια, τῆς ὅλης αὐτῆς ἐκδοτικῆς παραγωγῆς τὸ τυπογραφικὸ ἐργαστήρι τοῦ Ἄλδου Μανούτιου στὴ Βενετία, ἀπὸ τὸ 1495. Τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου ἐξελίχθηκε μάλιστα καὶ σὲ ἐκδοτικὸ οἶκο, ἐνῶ λειτουργοῦσε καὶ μὲ τὴ μορφή Ἀκαδημίας, ὅπου πρωτοστατοῦσαν ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, ὁ Δημήτριος Δούκας, ὁ Ἰουστίνος Δεκάδουος, ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος, μὲ τὴ συνεργασία τῶν: Nicolò Leonicensi, Battista Ignatio, Paolo Canal, Francesco Rosetto, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων ποὺ ἦρθαν ἀπὸ τὸν Βορρᾶ, ὅπως ὁ Antonio Urceo καὶ ὁ Ἐρασμος.¹⁵ Κανένα ὡστόσο ἀπὸ αὐτὰ τὰ τυπογραφικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου δὲν χαρακτήρισε τίς ἐκδόσεις του μὲ τυπογραφικὸ σῆμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης.

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ Ἑλληνας τῆς Βενετίας ἀποφάσισαν τὴν ἴδρυση ιδιόκτητων τυπογραφείων, μὲ σκοπὸ νὰ ὑπηρετήσουν τίς πνευματικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, τὰ πράγματα ἄλλαξαν. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1486 δύο Κρητικοὶ ἱερωμένοι, ὁ Λαόνικος ὁ Κρῆς καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ἐπιχείρησαν νὰ ἐγκαταστήσουν στὴ Βενετία ἓνα τυπογραφεῖο¹⁶ μὲ καθαρὰ ἑλληνοκεντρικὸ προσανατολισμό. Τὸ ἐγχείρημα δὲν μακροήμερευσε καὶ ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι αὐτὸ κυκλοφόρησε μόνο ἡ *Βατραχομουμαχία* καὶ τὸ *Ψαλτήρι*. Μία δεκαετία περίπου ἀργότερα, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ ὁ Νικόλαος Βλαστός, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς

Ἄννας Νοταρᾶ, κόρης τοῦ τελευταίου Μεγάλου Δούκα τῆς Κωνσταντινούπολης Λουκᾶ Νοταρᾶ, θὰ ὀργανώσουν ἓνα ὀλοκληρωμένο τυπογραφικὸ κέντρο, ποὺ κατὰ γενικὴ ὁμολογία ὑπῆρξε τὸ διασημότερο ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο ὄλων τῶν ἐποχῶν. Μὲ τὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ μάλιστα ἐγκαινιάζεται καὶ ἡ παράδοση τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν σημάτων.¹⁷ Ἡ ἐκδοτικὴ φιλοσοφία τοῦ τυπογραφείου αὐτοῦ καὶ τὸ ἀγοραστικὸ του κοινὸ δὲν εἶχε γεωγραφικὰ ὄρια, ἀπέβλεπε τόσο στὴ διεθνή ἀγορὰ ὅσο καὶ στοὺς ἀπανταχοῦ Ἕλληνες καί, κυρίως, ἐπεδίωκε, σὲ τυπογραφικὸ ἐπίπεδο, νὰ προσδώσει στὰ ἔντυπα τῆ βυζαντινῆ μεγαλοπρέπεια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀντίστοιχη χειρόγραφη παράδοση: Ἐτυμολογικὸν Μέγα (1499), Θεραπευτικὴ τοῦ Γαληνοῦ (1500).

Τὸ δεύτερο αὐτὸ ἐγχείρημα, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ πρῶτο, δὲν κέρδισε τὴ μάχη μὲ τὸν χρόνο καὶ οἱ οικονομικὲς δυσκολίες ποὺ προσέκυψαν στοὺς χορηγοὺς ἀπὸ τὴν πτώχευση τῆς Τράπεζας τοῦ Tommaso Lippomano στὴ Βενετία ὑποχρέωσαν τὸν Βλαστὸ νὰ ἀναστρίψει τὶς ἐπιχειρηματικὲς του δραστηριότητες στὰ τέλη τοῦ 1500.¹⁸ Τὸ 1509 ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, καὶ πάλι ἀπὸ τὴ Βενετία, θὰ ἐπιχειρήσει νὰ συνεχίσει τὴν τυπογραφικὴ του διαδρομὴ καί, παράλληλα, νὰ γνωστοποιήσει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὸν νέο ἐκδοτικὸ του προσανατολισμό.¹⁹ Δηλαδή νὰ κυκλοφορήσει βιβλία γιὰ τὸ δοκιμαζόμενον Γένος, ὥστε νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ ἡ γλῶσσα του καὶ νὰ μείνει ἀλώβητη ἡ ὀρθόδοξη πίστη του.

Τὰ δυτικὰ τυπογραφεῖα ἑλληνικῶν βιβλίων. Μεγάλα καὶ σημαντικὰ ἐκδοτικὰ κέντρα τῆς ἀρχετυπίας συνέχισαν νὰ τυπώνουν ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ μετὰ, ἐνῶ ὄλο καὶ περισσότερα τυπογραφεῖα ἄρχισαν νὰ προσανατολίζονται καὶ πρὸς τὴν ἐκδοση ἑλληνικῶν κειμένων, καθὼς μάλιστα νέα καὶ πιὸ ἀξιόπιστα χειρόγραφα ἔρχονταν στὸ φῶς, σπάνια καὶ μοναδικά, ἀποτέλεσμα τῶν ἐκτεταμένων περιηγήσεων πρακτόρων, ποὺ περιδιάβαιναν τὴν Ἀνατολὴ προκειμένου νὰ συλλέξουν κώδικες γιὰ λογαριασμὸ ἡγεμόνων καὶ βασιλέων.²⁰ Στὴν Ἰταλία, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, σημαντικὴ θέση στὴν ἀγορὰ τῶν κλασικῶν ἐκδόσεων εἶχαν, στὴ Βενετία μὲν οἱ κληρονόμοι τοῦ Ἄλδου Μανούτιου καὶ ὁ πεθερὸς του Ἄνδρέας Τορρεσάνο,²¹ στὴ δὲ Φλωρεντία ἡ οἰκογένεια τῶν Ἰούντα,²² ἐνῶ στὴ Ρώμη κυριαρχοῦσε ὁ Antonio Blado.²³ Ἀλλὰ τὴ δόξα τοῦ Ἄλδου, κυρίως, θὰ ζηλέψουν σύντομα καὶ στὸν Βορρᾶ, καὶ στὸ Παρίσι θὰ ἀνατείλει τὸ ἄστρο τοῦ Ροβέρτου Στέφανου, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου Α΄. Ὁ Στέφανος θὰ τύχει παγκόσμιας ἀναγνώρισης μὲ τὰ περίτεχνα τυπογραφικὰ στοιχεῖα του, τὰ *Grecs du Roi*, βασισμμένα-χαρακτῆρες, πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα-στὴ γραφὴ τοῦ περιώνυμου Ἑλληνα καλλιγράφου Ἄγγελου Βεργίκιου.²⁴ Σπουδαῖα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου ἀναδείχθηκαν ἐπίσης στὴ Γερμανία καὶ σὲ γερμανόφωνες πόλεις, ὅπως τὸ Στρασβούργο, τὸ Ἐρφουρτ, ἡ Φρανκφούρτη, ἡ Βασιλεία καὶ ἄλλα, καθὼς μὲ τὴ

διάδοση του γερμανικού ούμανιστικού κινήματος τὰ πανεπιστημιακὰ καὶ τυπογραφικὰ κέντρα αὐτὰ πλαισιώθηκαν ἀπὸ ἐμπνευσμένους δάσκαλους τῆς ἑλληνικῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται ὁ Johann Reuchlin, ὁ Μελάγχθων, ὁ Beatus Rhenanus καὶ πάνω ἀπ' ὄλα ὁ Ἔρασμος.

Στὴ Βασιλεία, ποὺ ἔχει νὰ ἐπιδείξει δείγματα τῆς τυπογραφίας της ἤδη ἀπὸ τὸ 1476, θὰ λειτουργήσουν πολλὰ ἐργαστήρια μὲ ἐξαιρετικὲς ἐπιδόσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν κειμένων, ὅπως τοῦ Johann Amerbach, τοῦ Johann Froben, τοῦ Nicolaus Episcopius, τοῦ Heinrich Petri καὶ πολλῶν ἄλλων.²⁵ Ἄς μνημονεύσουμε ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τὸ 1514 στὴ Βασιλεία βρίσκεται καὶ ὁ Hans Holbein, ποὺ συνεργάζεται μὲ τον Froben ἀπὸ τὸ 1516, προσδίδοντας στὶς σελίδες τίτλου του μία ἄλλη αἰσθητικὴ, ὅπως λ.χ. στὴν *Εἰσαγωγή τῆς Γραμματικῆς* τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ.²⁶ Μεγάλη παράδοση στὴν ἐκτύπωση ἑλληνικῶν βιβλίων δημιούργησε καὶ ἡ Γενεύη, ἡ ὁποία ὀφείλει τὴν ξεχωριστὴ τυπογραφικὴ τῆς παράδοση στὴν αἴγλη ποὺ προσέδωσε μὲ τὶς ἐκδόσεις του ὁ Ροβέρτος Στέφανος, ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1551 διωκόμενος ἀπὸ τοὺς διδάκτορες τῆς Σορβόννης ἐξαιτίας τῶν πεποιθήσεών του γύρω ἀπὸ τὴν αὐθεντικότητα τῆς *Βουλγάτα*. Ἄξιός διάδοχός του ἀναδείχτηκε ὁ γιός του Ἐρρίκος Στέφανος, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ ξεχωριστὴ ἐπιμέλεια γιὰ τὴν ἐπανέκδοση πολλῶν ἑλληνικῶν πρώτων ἐκδόσεων, ὅπως τὰ *Ἄπαντα* τοῦ Πλάτωνα.²⁷

Δύο πόλεις τῶν λεγόμενων Κάτω Χωρῶν, τὸ Λέιντεν καὶ ἡ Ἀμβέρσα, ἀπέκτησαν φήμη καὶ γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ ἑλληνικῶν βιβλίων, ἀποτέλεσμα τῆς δραστηριότητος τῶν τυπογραφικῶν οἰκῶν τῶν Elzevier²⁸ καὶ τῶν Plantin, ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς πλέον παραγωγικοὺς τῆς Εὐρώπης. Ἡ οἰκογένεια τῶν Elzevier, μάλιστα, δὲν περιορίστηκε στὸ Λέιντεν, ἀλλὰ ἐξαπλώθηκε καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ὀλλανδίας, ὅπως στὴ Χάγη καὶ τὴν Οὐτρέχτη. Ὁ Christophe Plantin, πάλι, μὲ εἴκοσι δύο πιεστήρια ποὺ δούλευαν γιὰ λογαριασμό του τὸ 1576, ἔχει νὰ ἐπιδείξει περίπου δύο χιλιάδες τίτλους, μὲ σημαντικότερη ἔκδοση τὴν ὀκτάτομη *Πολύγλωττο Βίβλο* (λατινικά, ἑβραϊκά, ἑλληνικά, συριακά καὶ ἀραμαϊκά) ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1572.²⁹

Ἡ Ἀγγλία ὀφείλει στὰ πανεπιστήμια τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Καίμπριτζ τὴν καλλιέργεια τῶν κλασικῶν σπουδῶν καὶ ἐπομένως τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ ἐκδηλώθηκε γιὰ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις.³⁰ Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίο (*Ὀμιλίας* τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου) τυπώνεται στὸ Λονδίνο ἀπὸ τὸν Reginald Wolfe³¹ τὸ 1543 καὶ τὴ σκυτάλη θὰ πάρουν στὴ συνέχεια τὰ πανεπιστημιακὰ τυπογραφεῖα τῆς Ὁξφόρδης μὲ τὸν Joseph Barnes (1586) καὶ ἀργότερα μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ John Fell καὶ τοῦ Henry Aldrich.³² Στὸ τέλος τῆς σύντομης αὐτῆς τυπογραφικῆς περιήγησης στὸν Βορρᾶ, νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξαν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο στὴν Ἰβηρικὴ Χερσόνησο καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἀλκαλά τῆς Ἰσπανίας. Ἐκεῖ, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ καρδινάλιου Francisco

Jiménez de Cinceros λειτούργησε τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Κομπλούτου (Complutensis), στὸ ὁποῖο ὁ Δημήτριος Δούκας,³³ παλαιὸς συνεργάτης τοῦ Ἰωάννου Μανούτιου στὴ Βενετία, διδάσκει ἑλληνικὰ καὶ ἐκδίδει τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίον (Μ. Χρυσολωρᾶς, Ἐρωτήματα) στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Arnau Guillen de Brocar, ἤδη ἀπὸ τὸ 1514.³⁴

Ὁ ἐκδοτικὸς προσανατολισμὸς τῶν Ἑλλήνων Τυπογράφων. Στὸν ἰταλικὸ χῶρο τῶρα, ἡ ἔκκληση ποὺ ἀπήλυθε ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης πρὸς τοὺς ὁμοεθνεῖς του τὸ 1509 ἀπὸ τὰ Ἐξεφάλαματα, νὰ ὑποστηρίξουν δηλαδὴ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, θὰ βρεῖ τελικὰ ἀπήχηση, δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, στὰ σχέδια ἑνὸς ἐμπόρου ἀπὸ τὴν Πάτρα, τοῦ Ἀνδρέα Κουνάδη.³⁵ Ὁ Κουνάδης ἔθεσε τὰ θεμέλια τῶν ἐκδοτικῶν-τυπογραφικῶν κέντρων τῆς Βενετίας μὲ προσανατολισμό: βιβλία γιὰ τοὺς Ἕλληνες, χαράσσοντας παράλληλα καὶ τὸν ἐκδοτικὸν χάρτη τῆς δραστηριότητος αὐτῆς, τὴν ὁποία ὑπηρετήσαν πιστὰ ὅσοι ἀκολούθησαν τὴν ἴδια πορεία ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Σκοπὸς ἦταν νὰ λειτουργήσουν τὰ τυπογραφεῖα ὡς «βιβλιοθήκη» τῆς ἱστορικῆς μνήμης, τῆς γλώσσας καὶ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἕναν ἀφανῆ ἥρωα τῆς ἐκδοτικῆς πρωτοβουλίας τοῦ Κουνάδη, τὸν Δημήτριο Ζῆνο, ποὺ συνέχισε τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμά του καὶ ἐπιμελήθηκε μεγάλο ἀριθμὸ ἐκδόσεων, ὁ ὁποῖος μάλιστα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔπαιξε καθοριστικὸ ρόλο καὶ στὸν σχεδιασμὸ αὐτοῦ τοῦ ἐκδοτικοῦ χάρτη. Ὁ τυπογραφικὸς καὶ ἐκδοτικὸς χάρτης αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας προβάλλει ἀνάγλυφα ἂν ἐξετάσει κάποιος προσεκτικὰ τὰ ἐκδοτικὰ ἐγχειρήματα στὴ Βενετία, τὴν πολυπληθέστερη ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Δύσης γιὰ περισσότερα ἀπὸ τετρακόσια χρόνια. Ἐκεῖ οἱ Ἕλληνες λόγιοι, τυπογράφοι καὶ δραστήριοι φιλομαθεῖς ἔμποροι ἴδρυσαν καὶ θεμελίωσαν μακρόβια τυπογραφεῖα καὶ συνεργάστηκαν μὲ Βενετσιάνους, πρωτίστως, τυπογράφους γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν ἐκδοτικῶν τους σχεδίων.

Ἡ θεματικὴ τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν ἔχει δύο, κυρίως, σκέλη: κοσμικὰ καὶ θρησκευτικὰ λειτουργικὰ βιβλία. Στὰ κοσμικὰ περιλαμβάνονται: γραμματικὲς, λεξικά, ἱστορικὰ διηγήματα, σχολικὰ βοηθήματα, ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες καὶ λαϊκὰ φυλλάδια, ποὺ ἀντανάκλουν τὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα τῆς Κρητικῆς Ἀναγέννησης. Στὰ θρησκευτικὰ βιβλία περιλαμβάνονται δογματικά, ἀντιρρητικά, κατηχητικά καὶ ἄλλα θεολογικὰ κείμενα, ἐνῶ στὰ λειτουργικὰ ἐκδόσεις ὅπως: *Εὐαγγέλια*, *Μηναῖα*, *Εὐχολόγια*, *Παρακλητικὲς*, *Πεντηκοστάρια*, *Τριώδια*, *Ὡρολόγια*, *Ψαλτήρια* καὶ πολλὰ ἄλλα. Ἡ ἀνάγκη γιὰ λειτουργικὰ βιβλία στὴν Ἀνατολὴ ἦταν τέτοια, ποὺ σύντομα αὐτὰ θὰ καταστοῦν στυλοβάτες τῆς ὅλης τυπογραφικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία. Στὸ μεγαλεπήβολο αὐτὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα ἢ πολιτικὴ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης δὲν προέβαλε ποτὲ ἐμπόδια ὅσον ἀφορᾷ στὴ διακίνηση τῶν πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀγαθῶν

τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἀνατολή, μολονότι ἡ ἐξάσκησις τῆς τυπογραφίας στὰ ἐδάφη τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἐξαρτᾶτο ἀπὸ διάφορους ἀστάθμητους παράγοντες, πολιτικούς, θρησκευτικούς καὶ τελικὰ οἰκονομικούς.

Ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή. Μπορεῖ ἡ Βενετία νὰ ὑπῆρξε τὸ ἀδιαφιλονίκητο λίκνο καὶ τὸ κατεξοχὴν κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ὥστόσο, καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὰς προϋποθέσεις, συγκυρίες καὶ χρονικὰς περιόδους, οἱ Ἕλληνες ἐξάσκησαν τὴν τυπογραφικὴν τέχνην, ἢ συνεργάστηκαν γιὰ τὴν παραγωγὴν ἑλληνικῶν βιβλίων ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, σὲ μία τεράστια γεωγραφικὴ ἔκτασι, στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή, καὶ πρὸ συγκεκριμένα στὶς ἐξῆς πόλεις: Ρώμη, Φλωρεντία, Παρίσι, Γενεύη, Ἀλκαλά, Λονδίνο, Βιέννη, Λειψία, Τεργέστη, Βουκουρέστι, Ἰάσιο, Μοσχόπολη, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Βούδα-Πέστη, Μόσχα, Πετρούπολη, Ὀδησσό, Ἱεροσόλυμα, στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀκόμη καὶ στὴν Κεφαλονιά.³⁶ Ὁ ἐκδοτικὸς χάρτης τῶν πόλεων αὐτῶν καταδεικνύει πὼς τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο δὲν ἐνδιαφέρθηκε μόνο γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων, ἀλλὰ μέσω τῶν τυπογραφείων ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας συμμετεῖχε καὶ ἀκολούθησε τὰ δυτικὰ μεγάλα πνευματικὰ ρεύματα, ὅπως τὸν Διαφωτισμὸν καὶ τὰ μηνύματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ποὺ ἔθρεψαν καὶ τὸ ἐπαναστατικὸν κίνημα τῶν Ἑλλήνων γιὰ Ἐλευθερίαν τὸ 1821.

Σημαντικότερον κέντρο τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τοῦ Ρομαντισμοῦ ἀναδείχθηκε ἡ Βιέννη, καθὼς τὸ πνεῦμα φιλελεύθερου δεσποτισμοῦ ποὺ διέκρινε τὴν χώραν τὴν περίοδον τῆς βασιλείας τῆς Μαρίας Θηρεσίας καὶ τοῦ Ἰωσήφ Β' εὐνόησε τὰ μέγιστα τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον. Ἡ Βιέννη ἐξελίχθη σὲ πνευματικὸν καὶ ἐμπορικὸν κόμβον, ὅπου ἐμπνευσμένοι λόγιοι καὶ πατριῶτες, ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Μακεδονίας κυρίως, πρωτοστάτησαν στὴν ἔκδοσιν ἑλληνικῶν βιβλίων. Στὶς τυποποιημένους ἐπανεκδόσεις γραμματικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων ἤρθαν νὰ προστεθοῦν ἑλληνικὲς μεταφράσεις ἔργων τῆς δυτικῆς γραμματείας μὲ ποικίλον περιεχόμενον, ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν ὡς τὶς θετικὰς ἐπιστήμας, ὅπως λ.χ. τὰ ἔργα τῶν: Ph.-D. Stanhope, *Ὁ Ἰνδὸς Φιλόσοφος*, 1782· J. Fr. Marmontel, *Ἠθικὴ Ἱστορία Βελισσαρίου*, 1783· Pilpai, *Μυθολογικόν*, 1783· M.A. Ramsay, *Ἠθικὴ Περιήγησις Κύρου*, 1783· R. de la Bretonne, *Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἐραστῶν*, 1790· Fr. Chr. Baumeister, *Λογικὴ*, 1795· B. Martin, *Γραμματικὴ τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν*, 1799 καὶ πολλὰ ἄλλα.³⁷ Πρωτεργάτες τῶν μεταφραστικῶν καὶ ἐκδοτικῶν αὐτῶν κινήσεων ἦσαν ὁ Γεώργιος Βεντότης, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιοι, ὁ Πολυζῶης Λαμπανιτζιώτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἐδῶ ἄλλωστε, στὴ Βιέννη, τυπώθηκε ἡ *Χάρτα* τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ κυκλοφόρησε ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐφημερίδα (1790-1797), ὅπως καὶ τὰ πρῶτα φιλολογικὰ-λογοτεχνικὰ περιοδικά.³⁸

Κέντρα τῆς ὀρθόδοξης ἀντίστασης κατὰ τῆς Καθολικῆς Προπαγάνδας. Ἡ δημιουργία ἑλληνικῶν ἀδέσμευτων τυπογραφικῶν κέντρων, ποὺ δὲν ἐποπτεύονταν ἀπὸ τὴ λογοκρισία ἢ ἀπὸ ἄλλη πολιτικὴ εἴτε ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία, δὲν εἶχε ὡς μόνον στόχο τὸν διαφωτισμὸ τοῦ Γένους σὲ γραμματικὸ καὶ λογοτεχνικὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη ἀναπαραγωγὴ καὶ διάθεση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στοὺς ναοὺς καὶ τοὺς μοναστηριακοὺς κύκλους, καθὼς ἐλλόχευαν καὶ ἄλλοι κίνδυνοι κατὰ τὴ μακραίωνη περίοδο τῆς ὑποδούλωσης, οἱ ὁποῖοι δὲν προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀλλὰ ἀπὸ τὴ Δύση. Ἡ Μεταρρύθμιση τοῦ Λούθηρου, ἢ Ἀντιμεταρρύθμιση τῶν Ἰησοιτῶν, ἀλλά, κυρίως, οἱ προσηλυτιστικὲς πρακτικὲς τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀγίας Ἐδρας, στὴν Πολωνία, τὴν Οὐκρανία, τὴ Ρωσία καὶ τὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο ἀπαιτοῦσαν δυναμικὴ ἀπάντηση ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους. Πόσω μᾶλλον ποὺ τὴν προσηλυτιστικὴ αὐτὴ τακτικὴ ἐνίσχυε ἡ διάθεση βιβλίων ποὺ μάλιστα προσφέρονταν δωρεὰν στοὺς χριστιανούς, τυπωμένα στὸ τυπογραφεῖο τῆς Ρώμης μὲ τὴν ἔνδειξη: *Sacra Congregatio de Propaganda Fide*.³⁹ Στὴν προπαγάνδα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἢ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στάθηκε ἀντιμέτωπη μὲ προεξάρχοντες τοὺς Πατριάρχες Ἱεροσολύμων Δοσίθεο Σκαρπέτη (1641-1707) καὶ Χρῦσανθο Νοταρᾶ. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ 1680 ἄρχισαν νὰ τυπώνονται στὰ τυπογραφεῖα τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου, καὶ νὰ διανέμονται δωρεὰν ἐπίσης, μνημειακὰ βιβλία μὲ θεολογικὸ περιεχόμενο, δογματικὰ καὶ ἀντιρρητικὰ, ὅπως δηλώνουν καὶ οἱ σελίδες τίτλου: Δοσίθεος, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, *Τόμος Ἀγάπης*, Ἰάσιο 1698· Πέτρος Μογίλας, Ὀρθόδοξος Ὁμολογία, Μονὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τοῦ Συναγώβου, 1699· Σεβαστὸς Τραπεζούντιος Κυμηίτης, *Δογματικὴ Διδασκαλία*, Βουκουρέστι 1703· Δοσίθεος Νοταρᾶς, *Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, Βουκουρέστι 1714 κ.ἄ.⁴⁰

Τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Στὸ κέντρο τῆς Ὀρθοδοξίας, στὴν Κωνσταντινούπολη, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα, μὲ πατριαρχικὴ πρωτοβουλία ἐγίνε προσπάθεια νὰ ἀποκτήσει τὸ Φανάρι «φωνή» μὲσω τῆς τυπογραφίας: τόσο γιὰ δογματικὰ ζητήματα, ὅσο καὶ γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες καὶ ἀπόψεις γιὰ τοὺς Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ ποίμνιο τῆς Ἀνατολῆς.⁴¹

Ὁ Κύριλλος Λούκαρης, ὁ ἐμπνευσμένος καὶ γενναῖος αὐτὸς Πατριάρχης (1570-1638), προσπάθησε νὰ ἐδραιώσει ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ συνεργασία μὲ ἕναν γνώστη τῆς τυπογραφικῆς τέχνης, τὸν Νικόδημο Μεταξᾶ, ποὺ εἶχε ἀσκηθεῖ στὴν τυπογραφία στὸ Λονδίνο καὶ ἀπολάμβανε τὴν ἀγγλικὴ ὑπηκοότητα.⁴² Τὸ ἐγχείρημα δὲν ἀπέδωσε, μολονότι τὸ ἀπαραίτητο μηχανολογικὸ ὑλικὸ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ Λονδίνο καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν

οικία του Μεταξᾶ. Με την έκδοση ενός βιβλιδίου μόνο (πιθανόν τις Όμιλίες του Μάξιμου Μαργούνιου, Ἐπισκόπου Κυθήρων) τὸ 1627, τὸ τυπογραφεῖο ἔκλεισε βίαια, ἐνῶ πιεστήρια καὶ στοιχεῖα κατασχέθηκαν ὑπὸ τὴν πίεση καὶ τὶς παρασκηνακὲς κινήσεις τῶν Ἰησουϊτῶν. Μιὰ ἄλλη ἐκδοτικὴ πρωτοβουλία τοῦ Πατριάρχου Λούκαρη εἶχε καλύτερη τύχη: Στὴ Γενεύη τυπώθηκε ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου στὴ νεοελληνικὴ ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιουπολίτη, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Pierre Aubert, τὸ 1638, χωρὶς ὅμως, καὶ στὴν περίπτωσή αὐτή, τὰ περισσότερα ἀντίτυπα νὰ φθάσουν στὸν τελικὸ προορισμὸ τους.⁴³

Δύο ἀκόμη προσπάθειες τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν βιβλίων στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν εἶχαν συνέχεια καὶ κυκλοφόρησαν μόνο δύο ἔντυπα σὲ διάστημα περίπου 10 ἐτῶν: *Ραντισμοῦ Στηλίτευσις* (1756) καὶ *Διαταγαὶ Γάμων* (1767). Ἀπὸ τὸ 1798 ὅμως, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄, οἱ προσπάθειες εὐοδώθηκαν, σὲ καιροὺς μάλιστα ποὺ ἡ Εὐρώπη δοκιμαζόταν ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὲς κρίσεις ποὺ προκάλεσαν τὰ μηνύματα καὶ οἱ νεωτερικὲς τάσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Βρισκόμαστε ἄλλωστε σὲ μία περίοδο ποὺ ἀμφισβητεῖται ἔντονα ὁ ρόλος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας σὲ θέματα γλώσσας καὶ ἰδεολογίας, ἀπὸ τοὺς κοραϊκοὺς κυρίως κύκλους. Τὸ τυπογραφεῖο ποὺ στήθηκε στὸν περίβολο τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου εἶχε σημαντικὴ παραγωγὴ καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα.⁴⁴

Ἐκδόσεις γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Τὰ τυπογραφικὰ, ἐκδοτικὰ καὶ βιβλιοπωλικὰ σήματα ποὺ παρουσιάζονται καὶ ἀναπαράγονται σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση ὡς ἔχουν –σηματικὰ καὶ χρωματικὰ– ἀντιπροσωπεύουν ὅσα χαρακτηρίζουν ἑλληνικὰ ἔντυπα ποὺ τυπώθηκαν ἐκτὸς Ἑλλάδος καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Πρόκειται, κυρίως, γιὰ βιβλία ποὺ ἀπευθύνονταν στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ἢ στοὺς ὀπαδοὺς τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως. Ὡστόσο, δημοσιεύονται καὶ σήματα διάσημων τυπογραφείων, στὰ ὁποῖα εἴτε Ἕλληνες λόγιοι ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἐδραίωση καὶ τὴν ἐξέλιξή τους, ὅπως τοῦ Ἄλδου Μανούτιου στὴ Βενετία, εἴτε τὸ τυπογραφικὸ τους ὕλικὸ (στοιχεῖα, πρωτογράμματα, ἐπίτιπλα) βασίστηκε στὴ γραφὴ σπουδαίων Ἑλλήνων καλλιγράφων, ὅπως τὰ στοιχεῖα *Grecs du Roi* τοῦ Ροβέρτου καὶ τοῦ Ἐρρίκου Στέφανου, στὸ Παρίσι ἀρχικὰ καὶ στὴ Γενεύη στὴ συνέχεια. Κάθετη ἢ εὐθεία γραμμὴ στὸν διαχωρισμὸ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει, πόσω μάλλον ποὺ ὀρισμένες παραλλαγὲς τυπογραφικῶν σημάτων τῆς Βενετίας καὶ τῆς Φλωρεντίας ἀπαντοῦν μοναδικὴ φορὰ σὲ ἑλληνικὰ βιβλία καὶ παραμένουν ἀκαταλογογράφητα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, πολλὰ τυπογραφεῖα ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας, ἢ καὶ μὴ, στὰ ὁποῖα ὅμως Ἕλληνες πρωτοστάτησαν στὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν κειμένων – ὅπως τοῦ Ἰωσήφ Βαουμάιστερ καὶ τοῦ Θωμᾶ Τράττνερ στὴ Βιέννη, ἢ οἱ ἑλλη-

νικῆς ἐκδόσεις ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορική Ἀκαδημία τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Πετρούπολης, οἱ ἐκδόσεις τοῦ Ἑμμανουὴλ Βρέιτκοφ στὴ Λειψία κ.ἄ. – δὲν χρησιμοποιοῦσαν ὡς διακριτικὸ τους κάποιο τυπογραφικὸ σῆμα.

Σήματα Ἑλλήνων Τυπογράφων. Τὸν κορμὸ τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, ὅπως καὶ τῶν Ἑλλήνων τυπογράφων-ἐκδοτῶν ποὺ σφράγιζαν τὶς ἐκδόσεις τους μὲ σήματα, συνθέτουν τὰ βιβλία ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ ἐργαστήρια ποὺ λειτουργοῦσαν στὴ Βενετία.⁴⁵ Ἦδη ἀπὸ τὸ 1499 ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ ὁ Νικόλαος Βλαστὸς χαρακτήρισαν τὸν πρῶτο τους τυπογραφικὸ ἄθλο, τὸ Ἑτυμολογικὸν Μέγα, μὲ δύο σήματα: τὸν δικέφαλο ἀετὸ, ἐραλδικὸ ἔμβλημα τῆς ἀριστοκρατικῆς κρητικῆς οἰκογένειας τῶν Καλλιέργη, καὶ ἓνα σύμπλεγμα μὲ τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ Νικόλαου Βλαστοῦ – καὶ τὰ δύο τυπωμένα μὲ ἐρυθρὰ μελάνη.

Ἡ βραχύβια ἐκδοτικὴ πορεία τοῦ Ἀνδρέα Κουνάδη (πέθανε τὸ 1522/3, δύο χρόνια ἀφότου τυπώθηκε τὸ πρῶτο ἐλληνικὸ βιβλίον γιὰ λογαριασμὸ του) ἀπαθανατίζεται ἀπὸ τὸ ἐκδοτικὸ του σῆμα: ἓνα κουνάβι (κουνάδι) ἐγγεγραμμένο σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, μὲ τὸ ὁποῖο γιὰ πολλὰ δεκαετίες οἱ κληρονόμοι τοῦ τυπογραφικοῦ ὕλικου καὶ συνεχιστὲς τοῦ ἔργου του ἐξακολούθησαν νὰ κοσμοῦν τὶς ἐκδόσεις τους, λ.χ., τὸ *Εἰρημολόγιον* τοῦ 1584.

Ἰδιαίτερα διακριτὸ εἶναι τὸ τυπογραφικὸ σῆμα ποὺ ἐπέλεξε ὁ Νικόλαος Γλυκὺς ὡς ἀναγνωριστικὸ τῶν ἔργων του, τὴ μέλισσα (παραγωγικὴ καὶ μὲ προῖδον ἡδιστό) ποὺ παραπέμπει στὸ ἐπώνυμό του «Γλυκὺς». Τὸ μακρόβιο αὐτὸ τυπογραφεῖο, ποὺ θεμελίωσε ὁ Γλυκὺς ἀπὸ τὸ 1670, συνέχισε τὴ λειτουργία του ὡς τὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, μὲ τὴ μέλισσα νὰ προσαρμόζεται σὲ ποικίλα σχήματα καὶ γραφικὲς παραλλαγές, ἔτσι ποὺ νὰ ἀποτελεῖ μοναδικὸ σύνολο στὸν εὐρωπαϊκὸ τυπογραφικὸ χάρτη. Ἀνάλογη εἰκόνα ὡς πρὸς τὴν ποικιλία τοῦ κεντρικοῦ μοτίβου ἐμφανίζει καὶ τὸ σῆμα τοῦ Νικόλαου Σάρου, τοῦ ὁποῖου τὸ τυπογραφεῖο ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ στὴ Βενετία τὸ 1680, μὲ κεντρικὸ θέμα τὴ γοργόνα. Ἐνα τρίτο σῆμα, τὸ ὁποῖο κοσμεῖ μεγάλο ἀριθμὸ ἐλληνικῶν βιβλίων ποὺ τυπώθηκαν στὴ Βενετία εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦ Δημήτριου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου, μὲ διακριτικὸ ἓναν δικέφαλο ἀετὸ, ἔμβλημα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων. Τὰ ἄλλα ἐκδοτικὰ ἢ τυπογραφικὰ σήματα τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία ἐμφανίζονται περιστασιακὰ σὲ βιβλία ποὺ τυπώνουν γι' αὐτοὺς Ἴταλοὶ τυπογράφοι, οἱ ὁποῖοι ἐργάζονταν ἐκεῖ ἢ διέθεταν ἄδεια ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματος, ὅπως ἡ περίπτωση τοῦ Ἀντώνιου Βεργῆ ἢ τοῦ Νικόλαου Κούβλη (ἀρ. 130).

Ἐντελῶς ξεχωριστὴ περίπτωση, ἀπὸ τυπογραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ ἄποψη, ἀποτελοῦν οἱ ἐκδόσεις ποὺ κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα καὶ τὶς μεγάλες ἐκκλησίες στὶς Παρίστριες Ἡγεμονίες, δηλαδὴ τὴ Βλαχία καὶ

τῆ Μολδαβία. Τὰ βιβλία ποὺ τυπώθηκαν στὸ Βουκουρέστι καὶ τὸ Ἰάσιο, τόσο στὴν ἑλληνικὴ ὅσο καὶ στὴ ρουμανικὴ γλῶσσα, διακρίνονται ἀπὸ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά: στεροῦνται κατὰ κανόνα πρωτογραμμμάτων καὶ ἐπιτίτλων ἢ ἄλλων διακοσμητικῶν συνθέσεων, εἶναι ὅμως ἐμπλουτισμένα, ἐν εἴδει σήματος, μὲ τὰ ἐμβλήματα ἢ τὰ προσωπικὰ καὶ οἰκογενειακὰ οἰκόσημα τῶν ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας.⁴⁶ Τὰ ἐμβλήματα αὐτά, συνοδευόμενα ἀπὸ διευκρινιστικὰ σημειώματα, ἐκτυπώνονταν συνήθως στὸ verso τῆς σελίδας τίτλου καὶ ἀποτελοῦν ἐπιβλητικὲς συνθέσεις. Κανενὸς εἴδους σῆμα, ποὺ νὰ παραπέμπει στὴν ἐργασία τοῦ τυπογράφου, δὲν συναντοῦμε στὶς ἐκδόσεις ποὺ τυπώθηκαν στὴ Ρουμανία, ἔτσι τὰ ὀνόματα τοῦ Ἄνθιμου Ἰβηρίτη, τοῦ Μητροφάνη Γρηγορά, τοῦ Ἰωάννη Ἐφέσιου, τοῦ Σωτήρη Δούκα καὶ τῶν ἄλλων ἀναφέρονται ἐνίοτε στὶς σελίδες τίτλου καὶ μόνο. Τὰ ἐμβλήματα τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας, ὅπως καὶ τὰ οἰκόσημα τῶν ἐκάστοτε ἡγεμόνων ἀντίστοιχα, ἔχουν ὡς κεντρικὸ μοτίβο ἕναν ἐστεμμένο βοῦ καὶ ἕνα γεράκι ποὺ ὑψώνει μὲ τὸ ράμφος τοῦ σταυρό. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς σύνθεσης εἶναι χαραγμένος ὁ ἀκτινοβολῶν ἥλιος, μὲ μορφὴ προσώπου καὶ ἡ σελήνη σὲ διάφορες παραλλαγές ὡς πρὸς τὸ φωτεινὸ τῆς σημείου. Περίτεχνη κορνίζα περιβάλλει τὰ θέματα αὐτά, πλαισιωμένη μὲ τὰ ὀνόματα καὶ τοὺς τίτλους τῶν ἡγεμόνων.

Οἱ δύο σπουδαιότεροι ἑλληνικοὶ τυπογραφικοὶ οἴκοι ποὺ λειτούργησαν στὴ Βιέννη κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ Γένους, ἦταν τοῦ Γεωργίου Βεντότη καὶ τῶν ἀδελφῶν Μαρκίδων Πούλιου. Τὰ τυπογραφεῖα αὐτὰ ἀκολούθησαν τὴν αὐστριακὴ τυπογραφικὴ παράδοση καὶ ὄχι τὴ βενετσιάνικη, ἔτσι ὁ Βεντότης κόσμησε τὶς σελίδες τίτλου μὲ συνθέσεις ποὺ παραπέμπουν στὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων, ἢ μὲ κοσμήματα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καὶ ἄλλοι τυπογράφοι. Οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδες Πούλιοι, πάλι, ἐπέλεξαν γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοὺς δύο σήματα: ἕνα εἶδος κοσμήματος καὶ μία σύνθεση μὲ τὴ θεὰ Ἀθηνᾶ πάνοπλη, φερόμενη σὲ σύννεφο καὶ «ἐστεμμένη» ἀπὸ ταινία στὴν ὁποία ἀναγράφεται ἀπόφθεγμα.⁴⁷

Τέλος, τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Φανάρι, ἀπὸ τὸ 1798 καὶ μετὰ, διακρίνονται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἕνα τυπογραφικὸ σῆμα, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἐμβλημα τοῦ Πατριαρχείου: ὁ δικέφαλος ἀετὸς σχεδιασμένος λιτὰ, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται σὲ σχηματικὲς παραλλαγές, ἐγγεγραμμένος σὲ διάφορα διακοσμητικὰ πλαίσια.⁴⁸

Ἰταλικά τυπογραφεῖα στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὰ ἰταλικά τυπογραφεῖα τώρα, ποὺ τύπωναν βιβλία γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἐλληνοφώνων τῆς Ἀνατολῆς, ὅλα σχεδὸν ἦταν

έγκατεστημένα στη Βενετία. Κατὰ χρονολογική τάξη στὸ ἐγχείρημα αὐτὸ πρωτοστάτησαν οἱ ἀδελφοὶ Νικολίνι Σάβιοι (Nicolini da Sabio), οἱ ὁποῖοι οὐσιαστικὰ κληρονόμησαν τὸ τυπογραφικὸ ὕλικὸ καὶ συνέχισαν τὴν ἐκδοτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀνδρέα Κουνάδη. Ὡς σῆμα χρησιμοποίησαν ἄλλοτε μία κορόνα ἐγγεγραμμένη σὲ διακοσμητικὸ πλαίσιο καὶ ἄλλοτε μία λαχανίδα, στὸν κορμὸ τῆς ὁποίας περιελίσσεται ὄφιν. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1521 ὁ οἶκος τοῦ Melchiore Sessa προσανατόλισε τὸν ἐκδοτικὸ του ὀρίζοντα στὴν παραγωγὴ ἐλληνικῶν ἐντύπων καὶ καθιέρωσε ὡς σῆμα μία γαλῆ ποῦ κρατᾶ στὸ στόμα τῆς ποντίκι. Οἱ Sessa συνεργάστηκαν σὲ τυπογραφικὸ ἐπίπεδο καὶ μὲ δύο ἄλλους Βενετσιάνους τυπογράφους, τὸν Πέτρο καὶ τὸν Βίκτορα Ραβάνι, ποῦ εἶχαν ἐπιλέξει ὡς σῆμα τὴ γοργόνα. Σημαντικὸς ἐκδοτικὸς οἶκος ἀναδείχτηκε αὐτὸς τοῦ Χριστόφορου Ζαννέτι, οἱ κληρονόμοι του ὁποῖου, μάλιστα, συνέχισαν τὸ ἔργο του πρὸς τὸν Νότο, κυκλοφορώντας ἐλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ στὴ Ρώμη. Ἐπέλεξαν δύο κυρίως σήματα, μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ θεματικὴ μεταξύ τους: ἓναν ἐρωτιδέα καὶ τρία δόρατα περιβαλλόμενα ἀπὸ πλούσια ἀναγεννησιακὴ κορνίζα.

Πρὸς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἐμφανίζονται στὴν τυπογραφικὴ σκηνὴ τῆς Βενετίας καὶ οἱ ἀδελφοὶ Φάρρι, οἱ ὁποῖοι ἐξειδικεύονται στὴν ἐκδοσὴ κοσμικῶν ἔργων καὶ κυρίως γραμματικῶν ἐργαλείων γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ὡς σῆμα τους ἔχουν καθιερώσει εἴτε μία ἐστεμμένη σαλαμάνδρα εἴτε ἓνα τρίμορφο πρόσωπο, καὶ σπάνια ἓνα ἰπτάμενο περιστέρι. Μία ἄλλη βενετσιάνικη τυπογραφικὴ ἐταιρεία, ποῦ ἐμφανίζεται ἐπίσης στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, συστήθηκε ἀπὸ μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν Σπινέλλι. Τὰ ἐκδοτικὰ τους σχέδια περιελάμβαναν τὴν κυκλοφορία ἀποκλειστικὰ λειτουργικῶν βιβλίων, ὅπως *Εὐαγγέλια*, *Παρακλητικές*, *Ψαλτήρια* καὶ συνεργάστηκαν μὲ Ἕλληνες ποῦ χρηματοδοτοῦσαν τὶς ἐκδόσεις τους, ὅπως ὁ Νικόλαος Κούβλης. Ὡς ἔμβλημα τους ἔχουν μία κορόνα ἢ, κυρίως, ἓνα γραμμικὸ σύμπλεγμα τοῦ ὀνοματεπώνυμου τοῦ Ἀνδρέα Σπινέλλι.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ μὲ τοὺς Σπινέλλι, ἓνας ἀκόμη Βενετσιάνος τυπογράφος προσθέτει στὸν κατάλογο τῶν ἐκδόσεών του ἐλληνικὰ λειτουργικὰ βιβλία, συνεργαζόμενος μὲ τὸν Ἰωάννη Ναθαναήλ καὶ τὸν Ζαχαρία Σκορδύλη. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰάκωβο Λεογίνι. Τὸ διακριτικὸ τῶν βιβλίων του εἶναι εἴτε μία γραμμικὴ σύνθεση τῶν ἀρχικῶν τοῦ ὀνοματεπώνυμου του εἴτε ἓνα λιοντάρι σὲ ὄρθια στάση. Παράλληλα, χρονικὰ, μὲ τὸν Λεογίνι ἐργάζεται καὶ ὁ Φραγκίσκος Ραμπαζέτος, ποῦ τυπώνει ὅμως ἀποκλειστικὰ κοσμικὰ ἔργα, μὲ τυπογραφικὸ σῆμα ἀναγεννησιακῆς ἔμπνευσης: δύο ἐρωτιδεῖς ποῦ ἵπτανται ἀντιχριστὰ, προβάλλοντας ἓνα στεφάνι.

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἀπὸ τὸ 1590, ἓνας ἰδιαίτερα παραγωγικὸς βενετσιάνικος οἶκος, τῶν Ἰουλιανῶν, ἐπικεντρώνει τὰ ἐνδιαφέροντά του στὸ ἐλληνικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Μὲ πρωτεργάτες τοὺς Φραγκίσκο καὶ Ἀνδρέα,

ἀλλὰ καὶ τὸν Βαλδισέρα Ἰουλιανὸ ἀργότερα, θὰ διαμορφώσει παράδοση στὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν βιβλίων ὡς καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα. Τὸ σῆμα τους εἶναι εἴτε ἓνας ἀπέριττος σταυρὸς ἀπὸ πλεγμένο σκοινί, εἴτε μία σφαίρα χωρισμένη ἀπὸ ὀριζόντια γραμμή, στὸ βόρειο τμήμα τῆς ὁποίας εἶναι σχεδιασμένος ἀετὸς μὲ ἀνοιχτὰ τὰ φτερά, ἐνῶ στὸ νότιο ἓνα χέρι ἐπιδεικνύει ἀνθοδοχεῖο μὲ λωτοὺς – σῆμα ποὺ συναντᾶμε σὲ πλεῖστες σχηματικὲς καὶ σχεδιαστικὲς παραλλαγές.

Ἀκριβῶς στὸ γύρισμα τοῦ αἰώνα, ἀπὸ τὸ 1600 δηλαδὴ καὶ μετὰ, ὁ Ἰωάννης Ἀντώνιος Πινέλι ἐγκαινιάζει τυπογραφικὸ οἶκο ποὺ ἐστιάζεται στὴν ἔκδοση λειτουργικῶν βιβλίων. Ὡστόσο ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις του περιλαμβάνονται καὶ κοσμικὰ βιβλία καὶ φυλλάδες, ὅπως ὁ Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργαδῆ (1627) καὶ ἡ Ριμάδα τοῦ Μεγαλέξανδρου (1630). Τὸ κατεξοχὴν τυπογραφικὸ του σῆμα εἶναι ἓνας κέδρος ἢ πεῦκο ἐγγεγραμμένο σὲ ἀναγεννησιακοῦ σχεδιασμοῦ κορνίζα καὶ σπανιότατα ἓνα περιστέρι ἢ γεράκι ποὺ συγκρατεῖ μὲ τὸ ράμφος του κλάδο ἐλιᾶς. Μὲ τὴν ἑλληνικὴ τυπογραφία ἀσχολήθηκε, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰώνα, καὶ ὁ Ὅρσινο Ἀλβρίτζι, ἐκδίδοντας λειτουργικὰ βιβλία καὶ λαϊκὲς φυλλάδες (Ἱστορία τῆς Σωσάνης τοῦ Μάρκου Δεφαράνα, 1667). Τὸ τυπογραφικὸ του σῆμα ἀναπαριστᾷ πύργο, στὶς ἐπάλλξεις τοῦ ὁποίου στηρίζεται ἀγέρωχα ἓνα λιοντάρι.

Δύο ἀκόμη ἐκδοτικοὶ οἴκοι τῆς Βενετίας ἔπαιξαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐκτύπωση ἑλληνικῶν βιβλίων: τοῦ Μιχαὴλ Ἰγγελοῦ Βαρβώνιου καὶ τοῦ Ἀντώνιου Βόρτολι. Ὁ Βαρβώνιος, ποὺ δραστηριοποιεῖται ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰώνα, διάλεξε ὡς ἔμβλημά του ἓνα μπαρμποῦνι, περιβαλλόμενο ἐνίοτε ἀπὸ πλούσιες διακοσμητικὲς κορνίζες. Ὁ Βόρτολι συνέχισε οὐσιαστικὰ τὸ ἔργο τοῦ Νικόλαου Σάρου, καθὼς ἀγόρασε τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ τελευταίου τὸ 1707/8 καὶ ὑπηρέτησε τὴν ἐκδοτικὴ φιλοσοφία τοῦ προκατόχου του μέχρι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα περίπου.

Ὡστόσο δὲν οἰκειοποιήθηκε τὸ σῆμα τοῦ Σάρου, ἀλλὰ χρησιμοποίησε τὰ ἀρχικά του A.B., λιτὰ σχεδιασμένα ἀλλὰ καὶ καλλιγραφικά, ἐνῶ, κατὰ περίπτωσιν, χαρακτηρίζει τὶς ἐκδόσεις του καὶ μὲ ἄλλο σῆμα, παρόμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ Ἀλβρίτζι: ἓναν πύργο πρὸς τὸν ὁποῖο κινεῖται ἀπειλητικὰ λιοντάρι ἀνασηκωμένο στὰ πίσω πόδια του. Ὑπάρχουν πολλὰ ἀκόμη σήματα Ἰταλῶν τυπογράφων ποὺ εὐκαιρικὰ τύπωσαν μικρὸ ἀριθμὸ βιβλίων, ὅπως ὁ Βίκτωρ Σάβιος, ὁ Μιχαὴλ Ἑρκολε κ.ἄ., ἄλλοτε γιὰ τοὺς Ἑλληνας καὶ ἄλλοτε γιὰ τοὺς Δυτικούς, οἱ ὁποῖοι δὲν χαρακτηρίσαν τὶς ἐκδόσεις τους μὲ τυπογραφικὰ σήματα, ἀλλὰ μὲ κοσμήματα καὶ ἐμβλήματα τῶν χορηγῶν τους.

Τὸ τυπογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ ἀναπαράγεται στὴν παρούσα ἔκδοση ἀντλήθηκε τόσο ἀπὸ διεθνῆ βιβλιογραφικὰ βοήθημα ὅσο καὶ ἀπὸ νεότερες καταγραφές, οἱ ὁποῖες ἀνάγουν τὸν ἀριθμὸ τῶν συγγραμμάτων ποὺ ἀπευθύνονταν στὸ ἐλ-

ληνικό αναγνωστικό κοινό, ἢ ἀποτελοῦσαν καρπὸ τῆς συγγραφικῆς ἢ τυπογραφικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων, σὲ 7.500 περίπου ἐκδόσεις. Δὲν ἀποκλείεται, μάλιστα, ἓνας σεβαστὸς ἀριθμὸς τίτλων νὰ μὴν ἔφθασε ὡς τὶς μέρες μας ἢ νὰ μὴν καταγράφηκε ποτέ.⁴⁹ Ὁ χρονικὸς ὀρίζοντας τῶν ἐκδόσεων, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλήσε ὑλικὸ ἢ μελέτη αὐτή, ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 15ου ὡς τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ δραστηριότητα τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφείων τῆς Διασπορᾶς –κυρίως τὰ βενετσιάνικα κέντρα τοῦ βιβλίου ποὺ τύπωναν ἐλληνικὰ βιβλία γιὰ τὶς διάσπαρτες ἐλληνικὲς τοπικὲς κοινωνίες, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα καὶ τὶς ἐκκλησίες– περιορίζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ νέα τάξη πραγμάτων, ποὺ ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ὤθησε ὄσους καταπιάνονταν ποικιλότροπα μὲ τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον νὰ στραφοῦν καὶ πρὸς τὸν ἐλληνικὸ χῶρον. Οἱ ἀνάγκες γιὰ ἔντυπα βιβλία, μονόφυλλα πολιτικοῦ χαρακτήρα, διατάγματα, προνόμια καὶ ἄλλα ἦταν σὲ πρώτη ζήτηση σὲ περιοχὲς ποὺ δὲν ὑποδουλώθηκαν στοὺς Τούρκους ποτέ, ὅπως τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου Πελάγους καὶ ἰδίως ἡ Κέρκυρα. Μὲ τὸ τέλος τοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνα καὶ τὸν διορισμὸ τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια ὡς Κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδος, ἄρχισαν νὰ ἰδρύνονται τυπογραφεῖα, ἀρχικὰ στὴν Αἴγινα καὶ στὴ συνέχεια στὸ Ναύπλιο, στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἐρμούπολη, συνεχίζοντας ἔτσι τὴ μακραίωνη παράδοση τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, ποὺ δὲν διακόπηκε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης.⁵⁰

Τὰ τυπογραφικὰ σήματα, ἐμβλήματα, οἰκόσημα καὶ οἱ διάφορες γεωμετρικὲς καὶ ἄλλες συνθέσεις ποὺ δημοσιεύονται σ' αὐτὸν τὸν τόμο δὲν δηλώνουν συνολικὰ τὴν ἐνασχόληση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν ἐκδοτικὴ καὶ τυπογραφικὴ δραστηριότητα. Ὡστόσο, ἀναδεικνύουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀνεκτίμητη συμβολὴ τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας στὴ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ γραμματείας στὸν Δυτικὸ Κόσμο, ὅπως καὶ τὴν καθοριστικὴ συνεισφορά της στὴν παραγωγή καὶ κυκλοφορία τῶν ἀπαραίτητων ἐργαλείων γιὰ τὶς πνευματικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀνάγκες τοῦ διάσπαρτου ἐλληνισμοῦ.

Κ. Σπ. Στάικος